

Stanimir Zvezdov, *Bălgaro-vizantijskite otnošenija pri car Petăr I*, IK Ogledalo, Sofija 2016, ss. 100¹.

Stosunki z Bizancjum miały dla Bułgarii w okresie VII–X w. fundamentalne znaczenie. Układały się one bardzo różnie: poczynały od militarnej konfrontacji, na sojuszniczych związkach kończąc. We wzmiankowanym okresie najdłuższy okres bułgarsko-bizantyńskich pokojowych relacji notujemy za panowania Piotra I. Rozpoczyna się on od zawarcia układu pokojowego w październiku 927 r., w samych początkach rządów Piotra, który przejął władzę po śmierci Symeona I, swojego ojca, pod koniec maja 927 r., a kończy się ok. połowy lat sześćdziesiątych, choć bez przejścia w fazę bezpośredniej zbrojnej konfrontacji. Temu właśnie etapowi w dziejach stosunków Bułgarii z Bizancjum poświęcona jest recenzowana książka. Jej autorem jest bułgarski badacz młodego pokolenia Stanimir Zvezdov.

Stanimir Zvezdov podzielił swoją książkę na trzy podstawowe części. W pierwszej, zatytułowanej *Părvoначалните dejstvija na car Petăr I i dogovorăt ot 927 godina* (s. 7–26), przedstawia politykę Piotra wobec Bizancjum w okresie kilku miesięcy po przejściu władzy oraz warunki i znaczenie zawartego układu pokojowego. Nowy władca kontynuował wówczas kurs konfrontacyjny, realizowany przez Symeona, choć zapewne z myślą o jak najszybszym zawarciu pokoju. Działania zbrojne przeciw Bizancjum obliczone były na osiągnięcie jak najlepszych jego warunków. Taka polityka przyniosła, jak się wydaje, zamierzony skutek. Dość szybko doszło do podjęcia negocjacji pokojowych i do zawarcia pokoju w październiku 927 r. Jego warunków jedynie się domyślamy. Z pewnością unormowano w jego ramach kształt granicy, władca Bułgarii uzyskał prawo do noszenia tytułu bazyleusa oraz rękę Marii, córki Krzysztofa, syna

¹ Recenzja powstała w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2014/14/M/HS3/00758 (*Państwo bułgarskie w latach 927–969. Epoka cara Piotra I Pobożnego*).

i współwładcy Romana Lekapena, Bizancjum zobowiązywało się do wypłaty corocznego trybutu. Uregulowano również kwestię wymiany jeńców. Dość powszechnie sądzi się, że Kościół bułgarski uzyskał wówczas autokefalię, a jego głowa – tytuł patriarchy. Uważa się również, że prawdopodobnie obie strony zobowiązywały się do udzielania sobie pomocy militarnej w sytuacji zagrożenia. Autor książki przedstawia także stanowiska współczesnych uczonych w sprawie oceny skutków tego układu dla późniejszych dziejów Bułgarii. Dzieli je na trzy nurty. Zwolennicy pierwszego doszukują się negatywnych jego następstw (np. M. Drinov, V. Zlatarski czy R. Browning), drugiego – pozytywnych (np. I. Božilov, G. Bakalov, A. Nikolov), trzeciego zaś zarówno pozytywnych, jak i negatywnych (V.D. Nikolajev).

Drugą część pracy *Mirnijat period v bălgaro-vizantijskite otnošenija pri car Petăr* (s. 27–47) poświęcił S. Zvezdov próbie przedstawienia stanu stosunków bułgarsko-bizantyńskich w okresie od zawarcia pokoju po początek lat sześćdziesiątych, kiedy doszło do śmierci Marii, żony Piotra, gwarantki pokoju, a władzę w 963 r. przejął Nicefor II Fokas, który odszedł od pokojowej polityki wobec Bułgarii. Słusznie zauważa Autor omawianej książki, że był to czas trwałego pokoju. Pewnym zgrzytem w początkowym okresie była jedynie sprawa serbska. Doszło wówczas do zrzucenia zależności bułgarskiej na ziemiach zamieszkałych przez Serbów, które uprzednio przyłączone zostały do Bułgarii za Symeona. Czasław², książę serbski, uciekł z niewoli bułgarskiej. Podobnie zresztą jak serbscy żupani, którzy uszedłszy wpierw do Bizancjum, gdzie Roman Lekapen wyposażył ich we wszelkie konieczne dobra, następnie udali się na ziemie serbskie, by wesprzeć swego księcia. Bez wątpienia Bizantyńczycy wykorzystali okazję do rozciągnięcia swoich wpływów na ziemie serbskie i to kosztem Bułgarii, osłabiając jej międzynarodową pozycję. Data tego wydarzenia nie jest pewna – sytuuje się ją między 931 a 933 r.³ Pewne napięcia powstawały również na tle stosunków obu państw wobec Węgrów, Pieczyngów i Rusów, ale nie przeszły one w poważniejsze zaostrzenie wzajemnych relacji.

² O tym władcy serbskim – T. Živković, *Portreti srpskih vladara (IX–XII vek)*, Beograd 2006, s. 49–57.

³ Por. I. Božilov, V. Gjuzelev, *Istorija na srednovekovna Bălgarija VII–XIV vek*, Sofija 2006, s. 279; P. Pavlov, *Bratjata na car Petăr i tehните zagovori*, „Istorija” 1999, G. VII, br. 4/5, s. 6; idem, *Zabraveni i nerazbrani. Săbitija i ličnosti o bălgarskoto srednovekovie*, Sofija 2010, s. 34–35; idem, *Vekăt na car Samuil*, Sofija 2014, s. 22.

W trzeciej partii książki: *Razvaljane na otnošenijata meždu Bălgarija i Vizantija i pochodăt na kievskija knjaz Svetoslav v Bălgarija* (s. 48–60) S. Zvezdov ukazuje zwrot w polityce Bizancjum wobec Bułgarii pod rządami Nicefora II Fokasa, który odmówił płacenia Bułgarom trybutu i na kanwie wzajemnych tarć w sprawie neutralizowania zagrożenia węgierskiego pchnął przeciw Bułgarii księcia Światosława kijowskiego. Zaowocowało to wyprawami Rusów na Bułgarię. Z tej antybułgarskiej polityki próbował się Nicefor II Fokas później wycofać. Rok 969 przyniósł najpierw śmierć Piotra (najpewniej styczeń tego roku, choć Autor przyjmuje, że mogła ona nastąpić rok później), a następnie Nicefora II (grudzień). Ich następcy wprowadzili wzajemne stosunki w kolejną fazę, która przyniosła wpierw usunięcie Rusów z terenów Bułgarii, a potem ich włączenie w skład cesarstwa bizantyńskiego.

Pracę uzupełniają: wstęp (s. 5–6), zakończenie (s. 61–66), wykaz źródeł i literatury (s. 67–75), spis skrótów (s. 76), wybór tłumaczonych na język bułgarski tekstów źródłowych (s. 77–98). Znalazły się tu tłumaczenia (pochodzące z *Fontes Historiae Bularicae*) fragmentów następujących źródeł: *Żywot Marii Młodszej*, *Kontynuacja Teofanesa*, Leon Gramatyk, Pseudo-Symeon, Konstantyn Porfirogeneta, *O zarządzaniu państwem*, Leon Diakon, Kontynuator Jerzego Mnicha, Jan Skylitzes, Jan Zonaras, Liutprand z Kremony, *Poselstwo* oraz *Powieść minionych lat*.

Wydaje się, że Autor omawianej pracy nie wykorzystał szansy gruntownego przebadania stosunków bułgarsko-bizantyńskich w latach 927–969. Podejmując obecny przecież od dawna w literaturze przedmiotu temat, winien raz jeszcze wszechstronnie przeanalizować istniejącą bazę źródłową. Tego jednak nie uczynił, zadowolając się potraktowaniem dostępnych źródeł jedynie czy prawie wyłącznie jako materiału ilustracyjnego zaczerpniętych z literatury przedmiotu poglądów. Jako metodologicznie niewłaściwe należy uznać korzystanie tylko z fragmentów źródeł bizantyńskich i łacińskich, które zostały opublikowane i przetłumaczone w *Fontes Historiae Bularicae* (ta praktyka niestety stosowana jest dość powszechnie i przez wielu innych bułgarskich uczonych), zamiast korzystać z pełnych i do tego nowszych (w porównaniu z tymi, które są podstawą tłumaczeń w *FHB*) wydań tych dzieł. W tym kontekście mianem kuriozalnego określić można cytowanie *Zarysu historii* Jana Skylitzesa w wersji Jerzego Kedrenosa (jako

Skylitzes-Kedrenos). Od 1973 r. funkcjonuje przecież krytyczne wydanie Ioannesa Thurna⁴.

Recenzowana praca stanowi w zasadzie prezentację wyników badań współczesnych uczonych i to często niezbyt dokładną, a przede wszystkim pozbawioną najczęściej krytycznej refleksji.

Gwoli przykładu nie znajduję np. rozwinięcia zagadnienia nadania autokefalii Kościołowi bułgarskiemu i tytułu patriarchy jego głowie, co najczęściej wiąże się z układem z 927. Pozwolę sobie na przybliżenie Czytelnikowi tej kwestii⁵. Analiza źródeł dotyczących podniesionych kwestii (S. Zvezdov jej nie przeprowadza), którymi są: *Spis bułgarskich arcybiskupów*⁶, glosa Michała Dewola do *Historii syntomos* Jana Skylitzesa⁷ oraz tekst zatytułowany *O kanonicznym*

⁴ *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, rec. I. Thurn, Berlin 1973.

⁵ Szerzej na jej temat pisałem w tekście: *Kwestia patriarchatu bułgarskiego w 1. poł. X wieku*, „Vox Patrum” 2013, R. XXXIII, t. LIX, s. 581–590.

⁶ *Spis bułgarskich arcybiskupów*: [...] *Damian, w Dorostolon, obecnej Dristrze. Za jego czasów Bułgaria została uczczona autokefalią [lub osiągnęła autokefalię – M.J.L.]. On [zaś] został ogłoszony patriarchą przez senat cesarski na rozkaz cesarza Romana Lekapena, a potem deponowany przez Jana Tzimiskesa* (red. I. Božilov, *Bułgarskata archiepiskopija XI–XII vek. Spisākāt na bālgarskite archiepiskopi*, Sofija 2011, s. 93–131, tu: 102, 18–23 (przekł. A. Brzóstkowska: *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian*. Seria grecka, z. 4 (*Pisarze z VIII–XII wieku*), wyd. A. Brzóstkowska, W. Swoboda, Warszawa 1997, s. 127–128). Szerzej na temat tego źródła por. W. Swoboda, *Bułgaria a patriarchat konstantynopoliński w latach 870–1018*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Seria 4, Historia, Warszawa 1972, s. 57–58; V. Tăpkova-Zaimova, *Djukanžov spisāk*, „Palaeobulgarica” 2000, G. XXIV, br. 3, s. 21–49; I. Božilov, *Bułgarskata archiepiskopija...*, s. 93–101. O Damianie: W. Swoboda, *Damian*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. VIII (*Suplementy i indeksy A–Ž*), red. A. Gašiorowski, G. Labuda, A. Wędzki, Wrocław 1991, s. 13–14; G.G. Litavrin, *Christianstvo v Bolgarii v 927–1018 gg.*, [w:] *Christianstvo v stranach vostočnoj, jugo-vostočnoj i centralnoj Evropy na poroge vtorogo tysjačletija*, red. B.N. Florja, Moskwa 2002, s. 141–142; G. Atanasov, *Christijanskijat Durostorum-Drăstăr*. *Dorostolskata eparhija prez Kăsnata antičnost i Srednovekovieto IV–XIV v. Istorija, arheologija, kultura i izkustvo*, Varna 2007, s. 158–160; por. również S. Angelova, G. Prinzing, *Das mutmassliche Grab des Patriarchen Damian: zu einem archäologischen Fund in Dristra/Silistria*, [w:] *Srednovekovna christijanska Evropa: Iztok i zapad. Cennosti, tradicii, obštuvane*, red. V. Gjuzev, A. Miltenova, Sofija 2002, s. 726–730.

⁷ *Ioannes Scylitzes, Synopsis historiarum*, s. 365, 8–11. Michał z Dewola pisze, że cesarz Bazyl II potwierdził autokefalię bułgarskiego biskupstwa, którą cieszyło się ono za „starego Romana” (Romana Lekapena). Informacja zapisana została w początkach XII w. Na temat charakteru dopisków biskupa Michała z Dewola do dzieła Jana Skylitzesa por. J. Ferluga, *John Scylitzes and Michael*

*położeniu Justiniana Prima*⁸, prowadzi do wniosku, że wiążą one pierwsze z nich z osobą cesarza Romana Lekapena (920–944), a ostatni tekst wskazuje, że stało się to w ramach jakiegoś układu, którego sygnatariuszem ze strony bułgarskiej był car Piotr. Co do kwestii uzyskania przez arcybiskupa Bułgarii tytułu patriarchy, to wspomina o tym jedynie *Spis bułgarskich arcybiskupów*, łączący ją z uzyskaniem autokefalii. W tej sytuacji fakt ten należałoby wiązać z układem pokojowym z czasów Romana Lekapena i Piotra. Jedyny nam znany to ten z 927 r. Według niektórych uczonych klóci się z tym informacja znajdująca się w tzw. *Taktykonie Beneszewicza*, źródle współczesnym panowaniu Romana Lekapena, różnie jednak datowanym (921/927; 934/944). Zgodnie z nią duchowny stojący na czele bułgarskiego Kościoła okreśłany jest mianem arcybiskupa Bułgarii (*archiepiskopos Boulgarias*)⁹. Przy zaakceptowaniu datowania *Taktykonu* na 934/944 r., jak to czyni Nikolas Oikonomides, jego wydawca, data 927 jako moment uznania przez Konstantynopol arcybiskupa bułgarskiego patriarchą byłaby przynajmniej z pozoru nie do zaakceptowania¹⁰. Wydaje się jednak, że rację mają ci uczeni, którzy wskazują na możliwość niedokładności w tej kwestii *Taktykonu*¹¹.

of Devol, [w:] idem, *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries*, Amsterdam 1976, s. 337–344.

⁸ *O kanonicznym położeniu Justiniana Prima*, ed. G. Prinzing – *Entstehung und Rezeption der Justiniana Prima-Theorie im Mittelalter*, „Byzantinobulgarica” 1978, t. V, s. 279, 37–42 (Scor. gr. X–II–10, fol. 377r). Jest tu mowa o tym, że bułgarski Kościół był autokefaliczny i dysponował przywilejami pochodzącymi nie tylko od Bazylego II i Romana Lekapena, kiedy był zawarty układ z carem Bułgarów Piotrem, lecz także wywodzącymi się z dawnych praw. Na temat tego źródła por. G. Prinzing, *Entstehung und Rezeption...*, s. 269–278. W źródle tym Kościół bułgarski ukazany jest jako spadkobierca kościelnych praw Justyniana Prima. Na temat arcybiskupstwa Justyniana Prima powstałego w czasach Justyniana I pisał m.in. S. Turlej, *Justyniana Prima. Niedoceniony aspekt polityki kościelnej Justyniana*, Kraków 2011 (tam dalsza literatura przedmiotu).

⁹ *Taktykon (Beneševiča)*, ed. N. Oikonomidès – *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, s. 245, 17.

¹⁰ Por. np. B. Nikolova, *Ustrojstvo i upravljenje na bǎlgarskata pravoslavna cǎrkva (IX–XIV vek)*, Sofija 1997, s. 45.

¹¹ N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines...*, s. 237–238. Por. I. Božilov, *Bǎlgarska archiepiskopija...*, s. 40; G. Atanasov, *Christijanski-jat Durostorum-Drǎstǎr...*, s. 150–154; por. również; S. Pirivatrić, *Some Notes on the Byzantine-Bulgarian Peace Treaty of 927*, „Byzantinoslovaca” 2008, t. II, s. 44–45.

Scharakteryzowane źródła nie wiążą aktu nadania tytułu patriarchy z czasami Symeona Wielkiego. Wydaje się jednak, że mógł on w związku z proklamowaniem się basileusem Bułgarów doprowadzić do podniesienia prestiżu arcybiskupa bułgarskiego przez ogłoszenie go patriarchą, choć akt ten bez akceptacji Bizancjum miałby tylko znaczenie wewnątrzbułgarskie¹². Byłby natomiast wyraźnym znakiem zerwania jakiegokolwiek formy zależności od Konstantynopola w sferze kościelnej.

Jeśliby przyjąć takie rozumowanie, to zasługą Piotra byłoby podążenie w kierunku wytyczonym przez ojca. On i jego otoczenie, które, jakby można rzec, odziedziczył po ojcu, uznało, że musi zadbać o to, by Bizantyńczycy uznali prawo arcybiskupa Bułgarii do noszenia tytułu patriarchy, tak jak i wpisali w swoje żądania wobec Bizantyńczyków kwestię noszenia przez Piotra tytułu basileusa. Przekazy źródłowe, którymi dysponujemy, nie pozwalają na stwierdzenie z całą pewnością, że wątek tytułu patriarchalnego dla głowy Kościoła bułgarskiego podniesiony został w czasie pokojowych negocjacji z 927 r., choć z logicznego punktu widzenia taka ewentualność jest jak najbardziej prawdopodobna i dlatego akceptowana przez wielu uczonych. Źródła pozwalają jedynie na stwierdzenie, że stało się to w ramach jakiegoś porozumienia/układu zawartego przez Piotra i Romana Lekapena, czyli między 927 a 944 r. Problem w tym, że, jak wspominałem, o innym układzie bułgarsko-bizantyńskim z tego okresu, poza tym z 927 r., nic nie wiemy. Nie tak dawno ciekawą propozycję w tym zakresie przedstawił Todor R. Todorov, który wskazał, że mogło nastąpić to wkrótce po przejęciu tronu patriarchy Konstantynopola przez Teofilakta Lekapena (933)¹³. Wiąże to z obecnością wysłanników papieża w Konstantynopolu, jak również z wizytą Marii-Ireny na dworze Romana Lekapena. Bułgarski uczyony określa nadanie arcybiskupowi bułgarskiemu prawa do noszenia tytułu patriarchalnego mianem: „ostatniego podarunku ślubnego dla panującej w Presławiu pary”¹⁴. Hipoteza to interesu-

¹² Tytuł patriarchalny dla arcybiskupa bułgarskiego i ewentualne powołanie patriarchatu wymagało zgody czynników zewnętrznych (cesarza bizantyńskiego i patriarchy Konstantynopola, soboru).

¹³ T.R. Todorov, *Bългария през втората и третата четвѳрт на X век: политическа история*, Sofija 2006, s. 213–214 (niepublikowana dysertacja doktorska). Dziękuję Autorowi za udostępnienie pracy.

¹⁴ *Ibidem*, s. 215. Obecność legatów papieskich była spowodowana ich udziałem w wyniesieniu Teofilakta Lekapena do patriarchalnego tronu, ale mogli oni również przywieźć zgodę Rzymu na zmianę statusu bułgarskiego arcybiskupa.

jąca, choć u jej podstaw leży dość kontrowersyjna teza funkcjonująca w literaturze bułgarskiej o istnieniu w X w. w Bułgarii tzw. wielkiej idei, która sprowadzać się miała do przejęcia przez Bułgarów władzy w Konstantynopolu i zbudowania słowiańsko-greckiego imperium¹⁵. Jej orędownikiem miał być Symeon I Wielki, a porzucić ją miał, według Todorowa, Piotr, po śmierci Krzysztofa w 931 r., swojego teścia a syna Romana Lekapena i jego współrządcy. Ten ostatni fakt oznaczał, że ani Piotr, ani jego synowie zrodzeni z Marii-Ireny nie mogli pretendować do dziedziczenia po Krzysztofie władzy. Nie wdając się w polemikę z tym poglądem, warto zwrócić uwagę, w kontekście analizowanego tematu, że jej przyjęcie czyniłoby z Piotra w pełni odpowiedzialnego za wyniesienia arcybiskupa bułgarskiego do patriarszej godności wbrew zamysłowi Symeona.

I jeszcze jeden przykład pobieżnego traktowania omawianej materii. Stanimir Zvezdov przyjmuje, że zmiana w polityce Nicefora II Fokasa wobec Bułgarii już w trakcie trwania interwencji ruskiej mogła być konsekwencją zdrady bizantyńskiego posła Kalokira, który chciał ogłosić się, dzięki poparciu ruskiemu, cesarzem, a o czym wzmiankuje Leon Diakon¹⁶. W takiej sytuacji utrzymywanie dobrych relacji ze Światosławem nie wchodziło już w grę, a Bułgarzy stawali się znów naturalnym sojusznikiem Bizancjum. Andrzej Poppe¹⁷ uznaje wątek ambicji cesarskich Kalokira jedynie za wymysł Leona Diakona, zwolennika rodu Fokasów, który w ten sposób chciał ukryć współpracę Bardasa Fokasa, przedstawiciela tego rodu, ze Światosławem, księciem kijowskim. Zaakceptowanie stanowiska polskiego uczonego zmusza do szukania innych powodów zmiany postawy Nicefora II wobec Bułgarii.

Także w sferze wykorzystania literatury naukowej można mieć wątpliwości. Autor nie sięgnął choćby po książkę Iwana Bożilowa, poświęconą dziejom Kościoła bułgarskiego¹⁸, w której gruntownie przeanalizowana została m.in. kwestia jego statusu w dobie rządów

¹⁵ Polemika wobec tego stanowiska – M.J. Leszka, *Symeon I Wielki a Bizancjum. Z dziejów stosunków bułgarsko-bizantyńskich w latach 893–927*, Łódź 2013, s. 236–247.

¹⁶ *Leonis Diaconi Caloensis Historiae*, V, 3, rec. C.B. Hase, Bonnae 1828.

¹⁷ A. Poppe, *Sujatoslav The Glorious and the Byzantine Empire*, [w:] *Byzantium, New Peoples, New Powers: the Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, eds M. Kaimakamova, M. Salamon, M. Smorąg-Różycka, Cracow 2007, s. 133–137.

¹⁸ I. Bożilov, *Bългарската архиепископija XI–XII век...*

Piotra, czy artykuły P. Georgieva¹⁹ i T.R. Todorova²⁰, istotne w rozpatrywaniu początków rządów Piotra i jego polityki wobec Bizancjum. Jeśli autor nie wykorzystał w pełni dostępnych mu przecież prac bułgarskich, to nie dziwi, że nie znajdujemy w jego pracy odwołań do tekstów obcojęzycznych, jak np. artykułów T. Antonopouloza (istotnego dla kwestii wpływu Węgrów na stosunki bułgarsko-bizantyńskie)²¹ i J. Bonarka²² (ważnego dla zrozumienia wydarzeń związanych z interwencją Światosława kijowskiego w sprawy bułgarskie).

Książka S. Zvezdova nie jest pracą ani oryginalną, ani inspirującą do dyskusji. Może być jedynie traktowana jako wprowadzenie do tematu stosunków bułgarsko-bizantyńskich doby panowania Piotra I (927–969).

MIROSLAW J. LESZKA
UNIwersytet Łódzki*

Bibliografia

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, rec. I. Thurn, Berlin 1973.

Leonis Diaconi Caloensis Historiae, rec. C.B. Hase, Bonnae 1828.

O kanonicznym położeniu Justiniana Prima, ed. G. Prinzing – *Entstehung und Rezeption der Justiniana Prima-Theorie im Mittelalter*, „Byzantinobulgarica” 1978, t. V, s. 269–278 (tekst źródła s. 277–279).

Spis bułgarskich arcybiskupów, ed. I. Božilov, *Bългарската архиепископija XI–XII век. Spisakăt na bälgarskite archiepiskopi*, Sofija 2011, s. 93–131.

¹⁹ P. Georgiev, *Prevatăt prez 927 godina*, [w:] *Preslavska Knížovna Škola*, t. X, red. M. Tichova, V. Panajotov, Šumen 2008, s. 432–433.

²⁰ T.R. Todorov, *Vătreshnodinastičnijat problem v Bälgarija ot kraja na 20-te – načaloto na 30-te godini na X vek*, „Istoriki” 2008, t. III, s. 271.

²¹ T. Antonopoulos, *Byzantium, the Magyar Raids and Their Consequences*, „Byzantinoslavica” 1993, t. LIV, s. 254–267.

²² J. Bonarek, *Przyczyny i cele bułgarskich wypraw Światosława a polityka Bizancjum w latach sześćdziesiątych X wieku*, „Studia Historyczne” 1996, t. XXXIX, s. 287–302.

* Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Bizancjum, e-mail: mirleszka@poczta.onet.pl.

Taktykon (Beneševića), ed. N. Oikonomidès – *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, s. 237–253.

Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka, z. 4 (*Pisarze z VIII–XII wieku*), wyd. A. Brzóstkowska, W. Swoboda, Warszawa 1997.

OPRACOWANIA

Angelova S., Prinzing G., *Das mutmassliche Grab des Patriarchen Damian: zu einem archäologischen Fund in Dristra/Silistria*, [w:] *Srednovekovna christijanska Evropa: Iztok i zapad. Cennosti, tradicii, obštuvane*, red. V. Gjuzelev, A. Miltenova, Sofija 2002, s. 726–730.

Antonopoulos T., *Byzantium, the Magyar Raids and Their Consequences*, „Byzantinoslavica” 1993, t. LIV, s. 254–267.

Atanasov G., *Christijanskijat Durostorum-Drästär. Dorostolskata eparchija prez Käsnata antičnost i Srednovekovieto IV–XIV v. Istorija, archeologija, kultura i izkustvo*, Varna 2007.

Bonarek J., *Przyczyny i cele bułgarskich wypraw Światosława a polityka Bizancjum w latach sześćdziesiątych X wieku*, „Studia Historyczne” 1996, t. XXXIX, s. 287–302.

Božilov I., *Bälgarskata archiepiskopija XI–XII vek. Spisäkät na bälgarskite archiepiskopi*, Sofija 2011.

Ferluga J., *John Scylitzes and Michael of Devol*, [w:] idem, *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries*, Amsterdam 1976, s. 337–344.

Georgiev P., *Prevratät prez 927 godina*, [w:] *Preslavska Knížovna Škola*, t. X, red. M. Tichova, V. Panajotov, Šumen 2008, s. 432–433.

Leszka M.J., *Kwestia patriarchatu bułgarskiego w 1. poł. X wieku*, „Vox Patrum” 2013, R. XXXIII, t. LIX, s. 581–590.

Leszka M.J., *Symeon I Wielki a Bizancjum. Z dziejów stosunków bułgarsko-bizantyńskich w latach 893–927*, Łódź 2013.

Litavrin G.G., *Christianstvo v Bolgarii v 927–1018 gg.*, [w:] *Christianstvo v stranach vostočnoj, jugo-vostočnoj i centralnoj Evropy na poroge vttorogo tysjačeletija*, red. B.N. Florja, Moskva 2002, s. 133–189.

Nikolova B., *Ustrojstvo i upravljenje na bälgarskata pravoslavna cärkva (IX–XIV vek)*, Sofija 1997.

Pavlov P., *Bratjata na car Petär i technite zagovori*, „Istorija” 1999, G. VII, br. 4/5, s. 1–6.

Pavlov P., *Vekät na car Samuil*, Sofija 2014.

Pavlov P., *Zabraveni i nerazbrani. Säbitija i ličnosti o bälgarskoto srednovekovie*, Sofija 2010.

Pirivatrić S., *Some Notes on the Byzantine-Bulgarian Peace Treaty of 927*, „Byzantinoslovaca” 2008, t. II, s. 40–48.

Poppe A., *Sujatoslav The Glorious and the Byzantine Empire*, [w:] *Byzantium, New Peoples, New Powers: the Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, eds M. Kaimakamova, M. Salamon, M. Smorag-Różycka, Cracow 2007, s. 133–137.

Swoboda W., *Bułgaria a patriarchat konstantynopolitański w latach 870–1018*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Seria 4, Historia, Warszawa 1972, s. 47–65.

Swoboda W., *Damian*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. VIII (*Suplementy i indeksy A–Ž*), red. A. Gašiorowski, G. Labuda, A. Wędzki, Wrocław 1991, s. 13–14.

Todorov T.R., *Bălgarija prez vtorata i tretata četvŕt na X vek: politiĉeska istorija*, Sofija 2006 (niepublikowana dysertacja).

Todorov T.R., *Vătrešnodinastiĉnijat problem v Bălgarija ot kraja na 20-te – naĉaloto na 30-te godini na X vek*, „Istoriki” 2008, t. III, s. 263–279.

Tăpkova-Zaimova V., *Djukanžov spisăk*, „Palaeobulgarica” 2000, G. XXIV, br. 3, s. 21–49.

Turlej S., *Justyniana Prima. Niedoceniony aspekt polityki kościelnej Justyniana*, Kraków 2011.

Živković T., *Portreti srpskih vladara (IX–XII vek)*, Beograd 2006.